

застереження дослідника, визначається ним в одному випадку кінцем IV ст. до н.е., в іншому – другою половиною II ст. до н.е.¹¹.

Підводячи підсумки викладеному, необхідно зазначити, що в XIX – 30-х рр. XX ст. серед дослідників на підставі вивчення, у переважній більшості, письмових та епіграфічних джерел, склалася досить стала думка про відносно ранню, щонайменше вже наприкінці IV ст. до н.е., появу сарматів у степах Північного Причорномор'я, де ці племена (саї, роксолани, язиги та алани) в різні історичні періоди, змінюючи одне одного, мешкали на даній території аж до появи тюркомовних гунів у зазначеному регіоні.

Oleksandr Dzygovs'kyi

The Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region in the historical works of XIX – the first third of XX c.

In the article the works of XIX – the first third of XX centuries are analyzed, in which the history of the Sarmatians of the Northern Black Sea Coast region is considered. There is the review of the thoughts there, which are characterized by the conceptual approach to the reconstruction of these nomads' history in the researches of given problem.

УДК 94(477.7) “17”(43.03)

Тетяна Подкупко

**ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
У ДОКУМЕНТАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

У статті показані основні засади чорноморської політики гетьмана Б. Хмельницького на підставі джерел середини XVII ст., в яких відбиті зміни акцентів і першочергові завдання цієї політики. Підкреслено геополітичну та економічну важливість вирішення чорноморської проблеми для Козацько-Гетьманської держави.

Історичні традиції вітчизняної чорноморської політики сягають у глибочінь століть. Передові представники української керівної еліти часто намагалися враховувати позитивний досвід попередників у розв'язанні складних питань державотворення. Мета цієї статті – показати основні засади чорноморської політики, закладені гетьманом Б. Хмельницьким. У джерелах середини XVII ст. відбито динаміку цієї політики, зміни акцентів і першочерговість завдань для Козацько-Гетьманської держави.

Переважна більшість документів Б. Хмельницького і дослідження різних аспектів його діяльності вже знайшли своє відображення в історіографії¹².

¹¹Порівняй Ростовцев М.И. Боспорское царство// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 82 і Його ж. Сарматы// ПАВ. – 1993. - №5. – С. 92, прим.8.

¹²Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – С.Пб., 1903. – Кн. 4. – Т. 22.: Богдан Хмельницкий; Яворницкий Д. Источники для истории запорожских казаков: в 2-х томах. – Владимир, 1903; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутч. – К., 1961; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Львів, 1996. – Число 1. – С. 135-145; Гвоздик-Пріцак П. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо

З перших політичних кроків гетьман Б. Хмельницький чітко окреслив геополітичні завдання держави та основні напрями чорноморської політики. В подальшому інші володарі гетьманської булави вважали себе легітимними правонаступниками київських князів. Зокрема, широковідомі княжі морські походи стали прикладом втілення активної чорноморської політики. Як у княжі, так і в козацькі часи Чорне море як комунікативно-торговельний осередок мало неперевершене значення. Київська Русь – одне із перших слов'янських державних об'єднань, яке безпосередньо пов'язувало свою політику з Чорним морем. Багато наслідують княжої політики зафіксували джерела часів державотворення Б.Хмельницького.

В одному з перших універсалів гетьмана “Всім українським малоросіянам” (травень-червень 1648 р.) мова йшла про намагання Польщі ізолювати, відрізати Україну від світу. В документі особливо наголошувалось на вагомості для Козацько-Гетьманської держави взаємовідносин з країнами Сходу “отлеглих за морем Чорним”. Крім того зазначено, що козацьку країну добре знають “азійські” народи¹³.

У цьому ж універсалі поставе питання державних кордонів і, зокрема, південного. В документі відбилися спроби юридично затвердити межі Козацько-Гетьманської держави якомога ближче до узбережжя Чорного моря. Джерело віддзеркалює окреслені Б. Хмельницьким терени майбутньої держави, що в різні часи були загарбані іноземцями: “от Подоля і Волох по Вислу і аж до самого Вилія і Смоленска, долгіє і обширніє граніці свої імущі, а іменно Кієвскую, Галицкую, Львовскую, Хелмінскую, Белзскую, Подольскую, Волинскую, Премисласкую, Мстиславскую, Витепскую і Полоцкую ...”¹⁴. Слід підкреслити, що за цим джерелом кордони України мали сягати до “Волохів”¹⁵, тобто зафіксована необхідність володіння річковими шляхами до Чорного моря.

Зборівський договір, укладений у вересні 1649 р. підтвердив вагомість південних кордонів для формування Козацько-Гетьманської держави. Так, п'ятий пункт договору окреслив кордони козацької держави: “від Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на південь по річці Дністер, а від верхів'я його до ріки Горинь до Прип'яті, а звідти Дніпром до міста Бихова, далі до ріки Сож й до повіту Смоленського...”¹⁶. Таким чином було наголошено на нагальній необхідності закріплення теренових меж козацької держави до Чорного моря.

Початок Національно-визвольної війни вплинув не лише на основні соціально-економічні та політичні взаємовідносини в центральній та східній Україні, а й на хід колонізації Півдня, зокрема, чорноморських окраїн держави. На час гетьманства Б. Хмельницького гостро постало питання юридичного вклучення Південної України до складу Козацько-Гетьманської держави. Фактично ці землі були невід'ємною її часткою, пов'язані з загальноукраїнським життям економічними, культурними, родинними зв'язками. Головними джерелами, що ілюструють зміну

Запорозьке. – К., 1999; Подкупко Т. Міжнародний аспект чорноморської політики часів гетьманства Б. Хмельницького // Записки історичного факультету. – Вип. 13. – Одеса, 2003. – С. 50-57 та ін.

¹³Документи Богдана Хмельницького... – К., 1961. – С. 645-646.

¹⁴ Там само. – К., 1961. – С. 646.

¹⁵ Там само.

¹⁶Зборівський трактат // Історія Русів/Перекл. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 138-139.

колонізаційного процесу є Реєстри Запорозького війська та опис міст України 1654 р.¹⁷. Важливу інформацію для висвітлення розмаху і темпів колонізації за часів гетьманства Б.Хмельницького містить опис подорожі патріарха Макарія 1654 р.¹⁸.

Реєстри Запорозького війська відбивають адміністративний поділ Гетьманщини початку визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького на полки і сотні. Поселення між Дністром і Бугом на сході відносились до Брацлавського полку, а на заході – до Уманського¹⁹. За “Описом українських міст 1654 р.” південні окраїни окреслені селом Янкуловим (під Ямполем), містечками Косниці, Кам’янкою Дністровою, містом Рашковим²⁰.

Після 1648 р. татарські кочові племена лишались на звичних місцях на півдні від нижнього Дніпра. При потребі використання земель, які прилягали до українських міст, кочовикам потрібно було одержати дозвіл у гетьмана. Так, 1650 р. гетьман заборонив кочувати під Чорним Лісом, і татари відійшли. У 1651 р. Б. Хмельницький в листі до московського царя зазначав, що через послів наказав Буджацькій та іншим ордам відступити від українських прикордонних земель. Кочовики відступили. А ось у 1653 р. ногайським племенам було дозволено підійти впритул до теренів Козацько-Гетьманської держави. Це пояснюється тим, що на їх старі кочовища на Молочних Водах був спустошливий напад сарани²¹.

Порівнюючи свідчення джерел 1649-1654 рр. з картою Г. Боплана, видно, що кордони лишались майже без змін. Тобто, колонізація не пішла далі на південь. Однак окремі житла, слобідки 1643 р. перетворились на досить великі поселення. Міста і містечки були невіддаленими одне від одного. За доби польського панування, як свідчить мандрівник, було розпочато будівництво фортець, міст, поселень. Після того, як “козаки заволоділи сею країною”, вони поділили між собою землю і почали більш жваве її заселення й освоєння. Козаки займались переважно вирощуванням зернових культур, малярством, розведенням риби в численних ставках. Мандрівник із захопленням писав про мережу доріг як в середині поселень, так і між ними.

Колонізацію і розквіт країни не зупиняли навіть татарські наскоки. Джерела свідчать про панування орди Тогайбея на Саврані і Чечельнику в 1648-1650 рр. Гетьман Б. Хмельницький контролював ситуацію, і татари задовольнялись натуральною повинністю на утримання військ з осаджених міст. Однак взимку 1654-1655 р. ці українські землі було сплюндровано татарами разом з поляками²².

Для колонізації між Бугом та Тикичем були серйозні перепони. Умань і поселення південніше від неї зазнали нападу польсько-татарської навали взимку

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі - Акты ЮЗР). – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С. 239-305.

¹⁸ Алепский П. Описание путешествия патриарха Макария совершенного в 1654 году // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Т. 4. – 1897. – С. 14-195.

¹⁹ Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 172.

²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С.295-305.

²¹ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора Древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1848. – Т. 1. – С. 151.

²² ІР НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 15557-15561. – Арк.1-14.

1654-1655 рр. Умань зуміла відбитись від наступів. Сусідні поселення Ягубці, Талайку, Орадівку, Івангород, Кочубійку було знищено²³.

Одним з прикордонних суперечливих питань була справа Іслам-Кермена (Аслан-городка). Цьому татарському замку при Таванській переправі надавалось величезне значення тому, що через нього проходив головний комунікаційний шлях з України до Криму. З 1653 р. Б. Хмельницький віддав Іслам Кермен Кримському ханству. Хан відбудував і укріпив фортецю, вона стала вагомою перешкодою для неконтрольованих пересувань запорозьких козаків до Чорного моря. Гетьман, на прохання хана, дав для фортеці дві гармати²⁴. Дії Б. Хмельницького спрочинили самостійні морські походи запорозьких козаків на Османську Порту. Так, гетьман прагнув контролювати і централізувати як військові, так і економічні взаємовідносини чорноморськими шляхами всіх суб'єктів козацької держави.

На південних теренах жаво розвивалось землеволодіння. Зокрема, сам гетьман активно брав участь у розширенні територій та їх розвитку. Окрім старого батьківського Суботова гетьман приднав слобідки Новосільці, Кам'янку, містечка Жаботин і Медведівку, ліси Бовтши і Нерубай, землі до Чорного Ташлику, й далі. Як свідчить привілей Яна Казимира Б. Хмельницькому до цих земель мали приднати ще й “пустинню” на південь від Чигиринна, що простягалась від пасіки старшого Хмельницького через Ігулець і Чорний Ліс до гирла річки Берков і до Байраків, а з другого боку від гирла річки Камінки на річку Кам'янку, що впадає в Ігуль²⁵.

Південний кордон української колонізації за часів гетьманства Б. Хмельницького проходив по лінії, що окреслювались такими головними населеними пунктами – Рапків – Умань – Чигирин – Полтава. Це приблизно ті самі теренові межі, що були до початку Національно-визвольної війни. Але кількість населення в містах і містечках значно зросла порівняно з польським періодом. Статистичні дані, що містяться в переписах 1649 і 1654 рр. на Полтавщині, вказують на динаміку зростання населення саме в часи гетьманування Б. Хмельницького. В усіх прикордонних населених пунктах простежується збільшення кількості козаків²⁶. Колонізація Південної України за часів Б. Хмельницького зростала. Джерела свідчать про тенденції її подальшого поширення. Але інтенсивні збройні напади поляків і татар 1653-1655 рр. не дозволили колонізаційному рухові розвиватись швидкими темпами.

Однією з умов успішної колонізації було створення фортифікаційних, укріплених оборонних споруд. Зважаючи на постійні наскоки татар на південні райони Козацько-Гетьманської держави, саме тут були найбільш поширені “укріплені городи”. Про вигляд і внутрішнє життя укріплених міст надав важливі відомості Павло Алепський. Він докладно описав укріплення як з одним, так і з двома колами оборони. Алепський наголошував, що міцні й неприступні фортифікації місцеве населення змушене було побудувати для оборони від

²³ Алепський П. Описання путешествия патриарха Макария... – С. 14-195.

²⁴ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С. 57.

²⁵Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі-ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 895. – Арк.18.

²⁶Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 179.

несподіваних і руйнівних наскоків татар²⁷.

Південні замки під час небезпеки підтримували постійний зв'язок між собою. Це було можливим завдяки мобільній охороні, яка переїжджаючи від одного міста до іншого інформувала про рухи ворога. Живу картину повної військової готовності прикордонних міст у 1653 р. дають царські послани до Б. Хмельницького Стрешнев і Бредихін²⁸.

Традиційне зацікавлення Козацько-Гетьманської держави в чорноморському регіоні відбилась у проєкті угоди з Туреччиною про мореплавство. Проєкт є вагомим для висвітлення спроб розв'язання проблеми вільної чорноморської торгівлі. В історіографії дискусійним є, навіть, саме існування цієї українсько-турецької угоди. Історики не дійшли остаточної згоди у визначенні дати її підписання і безумовної причетності до цього Б. Хмельницького. Але за останні роки прийнято відносити сам договір та його проєкт до документів гетьмана, датованих 1649 р. або початком 1650 р. Найбільш повний текст проєкту договору ввійшов до збірки “Документи Б. Хмельницького” за редакцією І. Крип'якевича і І. Бутича: “Договір між турецьким цисарем і Військом Запорізьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути” і датується 1650 р.²⁹ В першому ж пункті договору зазначено дозвіл “козацькому війську та його державі” вільно плавати по Чорному морю, з заходженням у будь-які порти всіх держав Чорноморського узбережжя. Задекларовано вільну торгівлю, звільнення українських купців від “всяких мит, оплат і податків”, а також їхніх товарів, які експортуватимуть в Османську імперію терміном до 100 років. А коли термін закінчиться, то українське купецтво області податками не більшими, як самих турків. В четвертому пункті передбачалось відкриття консульств у портових містах. Умови захисту від “свавільників”, які б намагались користуватись Чорним морем без дозволу, передбачені в п'ятому пункті. Для цього українці мали б збудувати низку портових міст нижче порогів, до злиття Бугу з Дніпром, що сприяло б торгівлі й водночас захисту кордонів. Шостий та сьомий пункти обумовлюють покарання свавільникам, серед яких саме небезпечними для Туреччини були донські козаки. Пункти 8-12 обумовлюють майнові права і обов'язки як української, так і турецької сторін³⁰.

Договір засвідчує реальну чорноморську політику гетьмана Б. Хмельницького з конкретно окресленими головними її аспектами. Джерело вагоме тим, що прагнення розв'язати чорноморську проблему відбито не лише у внутрішньодержавних документальних актах Козацько-Гетьманської держави, а й засвідчено міжнародно-правовими актами.

Отже, в документах часів за гетьманства Б. Хмельницького відбито положення про правонаступництво Козацько-Гетьманської держави Київської Русі. Продовженням традицій активної чорноморської політики стали претензії на широкі території серед яких чільне місце займала Південна Україна, Північне Причорномор'я.

До нашого часу не дійшли автентичні акти договорів в яких би чітко були окреслені державні кордони Козацько-Гетьманської держави з Кримським ханством. Як

²⁷ Аленский П. Описание путешествия патриарха Макария.... - С. 14-195

²⁸ Акты ЮЗР. – Т. 10. – С.Пб., 1863-1899. – С.105-108.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... – К., 1961. – С. 619-622.

³⁰ Там само. – К., 1961. – С. 619-622.

засвідчують карти того часу, межею слугувала річка Дніпро. Південні кордони козацької держави, що знаходилась в стані формування, йшли нерівного лінійю.

За часів гетьманства Б. Хмельницького українські поселення, про, що свідчать карти тих часів та інші джерельні матеріали, просувались далі на південь. Саме в цей час почалось заселення земель далеко в степ. Сам Б. Хмельницький мав у власності землі в степовому прикордонні, постійно прагнув поширити своє господарство далі в “дні поля”. Однак за такої активної колонізаційної політики гетьман не сприяв заселенню південних окраїн запорожцями. Підпорядкувавши і централізувавши на користь загальнодержавних цілей наміри і спроби впровадження чорноморської політики Запорозької Січі, Б. Хмельницький прагнув перетворити її на сторожовий форпост української морської торгівлі.

В цей час успішно розвивалася транзитна торгівля. Відкривались нові дороги, ішов значний караванний рух. Були всі підстави для того, щоб Козацько-Гетьманська держава стала основним і єдиним посередником між Царгородом та Московію, охопивши торгівлею не лише чорноморський регіон, а й Середземномор'я. З розвитком торгівлі яскраво вимальовувались колонізаційні плани щодо північного узбережжя Чорного моря.

Класичними для українського державотворення та зовнішньополітичної діяльності стали міжнародні договори, укладені Б. Хмельницьким. Це було зумовлено, насамперед, оптимальними компромісними формулюваннями при укладанні союзів, які враховували взаємні інтереси сторін.

Попри те, що споконвічне тяжіння Української держави на південь, до Чорного моря, в той час не було реалізоване, однак життєздатність ідеї Соборної України з виходом у світ через морські ворота була помітно відбита у внутрішньополітичній державній документації та міжнародних договорах гетьмана Б. Хмельницького. Саме за часів його гетьманування чорноморська політика була найефективнішою за весь період існування Другої української держави.

Tetyana Podkupko

Historal traditions of the Black Sea politics in the documents of B.Khmelnys'kyi

In the article the basic principles of B.Khmelnys'kyi's politics towards the Black Sea have been shown by using the sources of the middle of XVIIth century, which contain the informathbion on the main tasks and on evolution of the politics. The author has stressed the importance of the Black See problem for Cossack-Hetman State (Hetmanate).

УДК 94(477.44)“15/16”

Валентина Гродецька

УТВОРЕННЯ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА Й УСТАНОВЛЕННЯ ЙОГО КОРДОНІВ у XVI – XVII ст.

У статті розглянуто питання утворення Брацлавського воєводства, з'ясовано процес становлення його кордонів, крізь ці питання відображена його роль і значення у геополітиці Східної Європи.